

NOG HERKENBAAR?

De Iepenstraat bij de Zandpoort en de Houtlei

Luc Devriese

Veel op foto, tekening of schilderij weergegeven gezichten van oude hoekjes lijken onherkenbaar in het huidige straatbeeld, hoewel ze in stukken en brokken (niet zelden stukjes en brokjes) in feite nog bestaan. De meeste kennen we via foto- en postkaartverzamelingen. Vooral de ongelooflijk waardevolle collectie destijds aangelegd door de Stedelijke Commissie voor Monumenten en Stedenschoon (SCMS) bewaard in het Gentse stadsarchief, raadpleegbaar per straatnaam op Beeldbank Gent (internet), moet hierbij vermeld worden. Geert Van Doorne identificeerde en beschreef uiterst beknopt een heel aantal van deze foto's in twee mooie boekdeeltjes 'Verdwenen hoekjes van het oude Gent', uitgegeven door de Dekenij Patershol in 1994 en 1995.

Bij twee foto's

Een voorbeeldje daarvan komt hier meer uitgebreid aan bod. We nodigen je uit om aan de hand van de hierbij gereproduceerde afbeeldingen, nieuw met oud te vergelijken aan het uiteinde van de Gebroeders Van De Veldestraat bij de Oude Houtlei, net voor de bocht naar de Annonciadenstraat straat, richting Rozemarijnbrug. Naast het hoekhuis café Jan van Gent, destijds De Havermaat, krijg je een inkiijk in de oude Iepenstraat, de weg die vóór het gra-

Afb. 1. Actueel gezicht (2014) op de vijsprong Oude Houtlei samen met Gebroeders van de Veldestraat (onderaan), Zandpoortstraat (links, geasfalteerd stukje), Iepenstraat (midden in de diepte) en nog net het begin van de Annonciadenstraat (uiterst rechts).

Afb. 2. Foto vermoedelijk genomen net voor de demping van de Houtlei (1905) vanuit nagenoeg hetzelfde punt als bij afb. 1. Links het Zottebrugje en de Houtlei, midden de Iepenstraat en rechts de Annonciadenstraat (kopie uit de verzameling Roger Moreau, schenking Andrea van Caneghem, bewaard in de fotoverzameling van het documentatiecentrum DSMG in het begijnhof, Sint-Amansberg).

Afb. 3. Afschuinde hoek Iepenstraat – Annonciadenstraat van café Jan van Gent, ex Havermaat (foto 2014).

ven van de Coupure (1752) het stadscentrum verbond met de Bijloke in de Bijlokemeersen.

Een recente (2014, afb. 1) foto daarvan is nu precies wat we willen vergelijken met een ongedateerde 19de-eeuwse foto genomen voordat de Houtlei, een oude stadsvestgracht, in 1899 dichtgegooid werd. Als bij wonder bleef aan het begin van de Iepenstraat de zijde met even nummers (rechts vanuit het stadscentrum gezien) goed bewaard (afb. 2). In de Iepenstraat valt een gevel-tje met dakkapel op, even goed in de oude als in de nieuwe versie. Rechts daarvan herken je op de twee foto's eerst een laag dubbelhuis, dan een eenvoudig huisje en op beide zie je nog net een stukje van de Annonciadenstraat met straatnaambord op het hoekhuis Jan van Gent uiterst rechts. Het grote cafégebouw is gemakkelijk herkenbaar, onder andere aan de afschuinde straat-hoek (afb. 3).

Die afschuining kwam er omdat de straatjes hier destijds heel nauw waren. Nu ziet het er heel anders uit. Aan de andere zijde van het begin van de Iepenstraat werd de rooilijn verlegd. De straat werd er verbreed. Veeg teken. De oude bebouwing verdween er totaal. Van het fraaie trapgevelhuis aan de hoek en van het er tegenaan gebouwde cafeetje, estaminet (staminee) 'In de Welgezinden' resten enkel nog deze foto en een enkele andere (afb. 4). Het kleine brugje links op de 19de-eeuwse foto van afb. 2 is het Zandpoortbrugje, destijds beter bekend als 'Zottebrugje' (Pont aux Folles). Dat lag over het water van de Houtlei waarvan je onderaan links nog net een stukje ziet, met er naast een veel breder gedeelte van het eindpunt van de gelijknamige kaaistraat, de huidige Oude Houtlei. Het opschrift achteraan de niet gedateerde oude foto (afb. 2) geeft aan dat hij genomen werd van op de Quai aux Violettes, de Violettekaai, nu onderdeel van de Oude Houtlei, meer bepaald het stuk tussen de Posteerne- en de Zandpoort, dicht bij de Violette - of Korte Violettestraat, nu Zandpoortstraat. Nog een andere Violettestraat bij Sint-Anna kreeg in de jaren 1800 ter onderscheid de titel 'Lange' toegevoegd. Die geraakte stevig ingeburgerd, zodanig dat de benaming ongewijzigd bleef ook nadat de Korte Violettestraat omgetoverd was in Zandpoortstraat. De oorsprong van de naam Violette is niet gekend. Een nog oudere benaming van het

straatje aan de Zandpoort was Begaerde stege (vroegste bewaard gebleven vermelding 1334). De begarden (of bogaarden) vormden een broederschap, een gemeenschap van mannelijke begijnen, die daar woonde en werkte. De broeders kwamen met weven aan de kost en ze waren nauw verbonden met de weversnering die trouwens in de 15de eeuw hun convent zou verwerven.

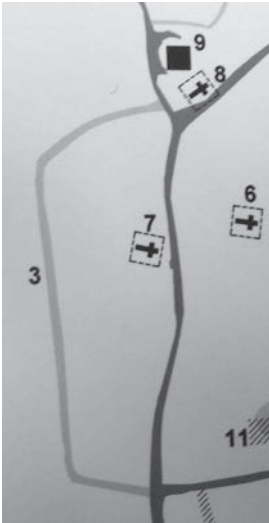
Keren we nu terug naar ons uitgangspunt, het gezicht recht op het begin van de Iepenstraat. Totaal onwetend ben je dicht bij dat punt een oude vestgordel met verdwenen vestmuur en vestgracht, de Houtlei, overgestoken. Overgestoken? Moest je die vestgracht oversteken? Natuurlijk ... de Houtlei was immers aan beide uiteinden verbonden met de Leie en samen met die Leie omgordde ze een langgerekt eiland. Dat zien we op het hierbij gereproduceerde detail uit het schematisch plannetje op afb. 5. In het verlengde van de Ketelvaart vertrekkend uit de Leie achter het oude Justitiepaleis, liep de gracht eerst enkele tientallen meter min of meer parallel met de Pekelharing om daarna om te buigen naar wat nu de straat Oude Houtlei is.

Afb. 4. Hoog kwalitatieve foto van Edmond Sacré (SCMS, Stadsarchief Gent) met een betere weergave van de Iepenstraat bij de verdwenen Zandpoort, echter zonder Houtlei en 'Zottebrug'.

Houtlei en Zandpoort: onderdeel van stadsversterkingen

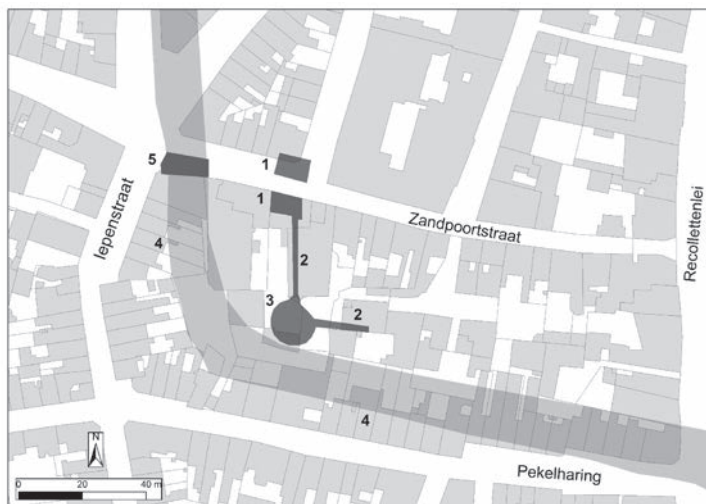
De Houtlei was onderdeel van de vermoedelijk vroeg - 12de-eeuwse versterkingen die door de snel uitbreidende stad aangelegd werden om haar zuidwestelijke en westelijke flank te beschermen. Vanaf de Bovenschelde bij de Braempoot had je eerst de Sint-Jansvest, vervolgens de Koutervest of Ketelvest tot aan de Leie bij de Ketelvaart. Tussen haakjes: deze laatste vestwal of muur lag uiteraard niet waar nu de straat Ketelvest is, maar aan andere zijde, de stadszijde van de verdedigingsgracht, nu Ketelvaart. Bij de Leie liep de stadsgracht eerst nog even verder door in het verlengde van de Ketelvaart om al na enkele tientallen meter om te buigen en ongeveer parallel met de Leie te lopen alvorens opnieuw om te buigen en in die rivier uit te

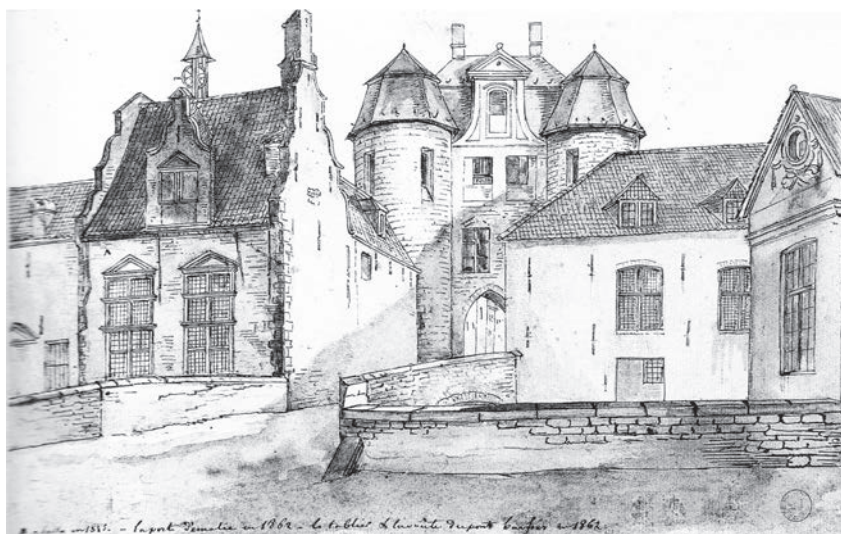
Afb. 5. Schematische weergave van de Houtlei die samen met de Leie een relatief smal 'eiland' omgordt (Detail uit kaartje in 'Gent. Een stad van alle tijden', Mercatorfonds/STAM, 2010), met Kouter en Ketelvest (nr. 11), Oude Houtlei (3), Sint-Michielskerk (7), Sint-Niklaaskerk (6), Sint-Veerlekerk (8) en Gravensteen (9).

monden bij de oorsprong van de Lieve halverwege de Jan Breidelstraat. Daar zijn de twee kleine parkjes aan weerszijden van de straat nog getuigen van de vroegere monding. Het deel van de vestgracht van Leie tot Leie, omsloot slechts een relatief kleine strook grond van de Sint-Michielsparochie, afgesplitst van de oerparochie Sint-Martinus (Ekkergem). Terreinvinst voor de versterkte stad was wellicht niet de eerste bedoeling, wel de verdediging van de intussen erg belangrijk geworden Leiehaven bij de Korenmarkt en Vismarkt. Archeologisch onderzoek in 1983 (afb. 6) bracht belangrijke onderdelen van de hierboven beschreven stadsversterkingen aan het licht (zie noot aan het einde van dit artikel).

Daar had je dus de grens van de versterkte stad met aan de ene zijde vermoedelijk al wat stedelijke bebouwing en aan de andere kant de 'buiten'. De naam Iepenstraat refereert er nog naar. Die heeft niets te maken met de stad Ieper, ook al werd hij dikwijls als Ieperstraat aangeduid, maar wel met de iepenboom (ieper, iep, olm). Die situatie hield niet lang aan. Na zowat anderhalve tot twee eeuwen waren de stadsvesten in de 14de eeuw opnieuw aan uitbreiding toe. Ditmaal een buitenmaats grote: in het zuiden en het westen tot aan de Keizerpoort, Sint-Lievenspoort, Heuvelpoort, Kortrijksepoort,

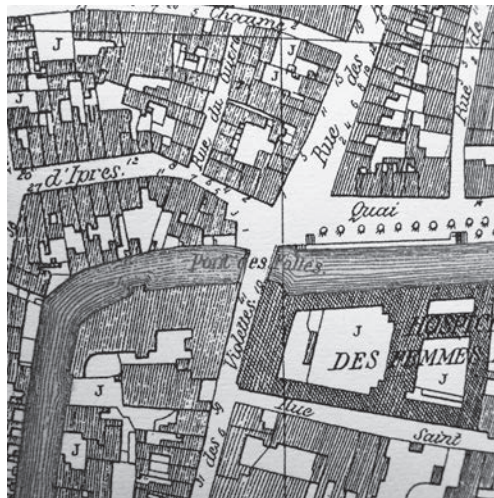
Afb. 6. Vestgracht, torens en vestmuur in de hier besproken zone op een eind 20ste-eeuws kadastrerplan weergegeven, gedeeltelijk aan de hand van archeologische bevindingen (uit Laleman, Lievois en Raveschot, 1985). Het hier getoonde grondplan van de Zandpoort is dat van de oude rechthoekige constructie zoals te zien op het vroegste beeldmateriaal (panoramische gezichten '1534' en Hondius, 1641).

Afb. 7. Buitenaanzicht (veldzijde) van de stadspoort met vestgracht en brugje (A. Van Lokeren, Stadsarchief Gent, Atlas Goetghebuer). Vooraan links een fraai hoekgebouw van het 'Zothuis' en rechts vooraan een gebouwtje met driehoekig fronton dat later 'In de Welgezinden' werd (zie afb. 2).

Afb. 8. Sint-Martensstraat door A. Heins (ongedateerd, Stadsarchief, collectie De Keyser). Links het 'Zothuis voor Vrouwen'. Rechts muur van de achtergebouwen van het voormalige 'Hôtel de Nieulant', Onderbergen, nu onderdeel van de OCMW zetel.

Afb. 9. Detail van de kaart van Gevaert en Van Impe (1878) met de Houtlei en goed herkenbaar het grondplan van het 'Zothuis voor Vrouwen'.

Einde Were en Brugsepoort. De oude vesten bleven gedeeltelijk bestaan. Die vesten waren behoorlijk imposant met onder meer vier verdedigingstorens tussen de Posterne - en de Torrepoort (zichtbaar op het stadsgezicht van Braun en Hogenberg 1975). Ze werden ingebouwd en hier en daar omgevormd tot 'gariten' (al of niet bewoonde uitbouwsele van de spaarbogen in de muur aan de stadszijde). De drie poorten, Zandpoort, Posternepoort en Torrepoort, dienden als gevangenis voor gegijzelden, en ook voor ... zieken (!): melaatsen en, zoals we verder zullen zien, zwakzinnigen. Het onderdeel Ketelvaart behield een uiterst belangrijke functie in de scheepvaart als verbindingsweg tussen de aan de Braempoot door de Braemstuw afgesloten Bovenschelde en de Leiehaven aan de Gras- en Korenlei.

Waarom de stadsgracht Houtlei genoemd werd is niet geweten. De benaming is niet zo heel erg oud. Vóór 1400 zijn er geen vermeldingen. Maurits Gysseling nam die naam niet op in zijn welbekende verzameling van oude Gentse plaatsnamen tot ca. 1375 (Gent's vroegste geschiedenis in de spiegel van zijn plaatsnamen, Antwerpen, 1954). Justo Billet geeft hem wel aan in zijn straatnamenlijsten opgemaakt in 1662 (ziebij De Potter, F. 'Gent, van den oudsten tijd tot heden, deel 1, p. 178). De bijvoeging 'Oude' kwam er pas in de vorige eeuw samen met de opvulling. In het gemeenteraadsbesluit van 9 mei 1899 dat de demping regelde, is er enkel sprake van de Houtlei, maar in een uitgebreide tabel met straatalignementen opgemaakt in 1905 (Hoste, Gent) is het al Oude Houtlei (Vieux Quai aux Bois). Stadsarchivaris Victor Fris was daar niet erg mee ingenomen. In zijn boekje 'De oude straatnamen van Gent' (1925) mokt hij 'De naam van Oude Houtlei houdt geen steek; men zegt immers ook niet Oude Ottogracht'.

Afb. 10. De Zandpoortstraat nagenoeg op de plek waar de poort stond (foto 2014, genomen vanuit de Sint-Martensstraat).

Zandpoortbuurt

In het hiernavolgende bekijken we opnieuw in hoofdzaak de Zandpoortbuurt. Als de Gentenaars vanuit het centrum in die zone wilden geraken, moesten ze eeuwenlang eerst langs de Leieoever (nu Ajuinlei – Recolettenlei), of langs Onderbergen of ook nog de Sint-Martensstraat om het nauwe Zandpoortstraatje te bereiken. Daar konden ze dan doorheen de poort (afb. 7, vroegste vermelding 1208 – 1212) en over het Zandpoortbrugje trekken. Buiten de Zandpoort hadden wandelaars en reizigers de keuze tussen ofwel de Iepenstraat in westelijke richting naar de Bijloke, ofwel de Annonciadenstraat via Twaalfkameren en de Raas van Gaverestraat naar Ekkergerem, Rooigem en verder. Het was een driesprong op die plek want je had er ook nog de Houtlei (de kaaistraat). Maar deze laatste kon je ook bereiken via de Posteernepoort en de Torrepoort, die overigens zeker niet breder waren. Buiten de stadspoorten en vestgracht kwamen de Gentenaars terecht in een groot gebied dat weliswaar binnen de 14de-eeuwse vesten lag (binnen ongeveer de huidige stadsring R40), maar dat nog heel lang grotendeels weinig bebouwd en landelijk van uitzicht bleef.

Poort en brug bij de driesprong kregen de miserabele namen van Zottepoort en Zottebrug (Pont aux Folles), vervormingen van de oudere naam Zandpoort. In die stadspoort werden immers gedurende een zekere tijd krankzinnige vrouwen opgesloten. In de jaren 1600 werd er naast een groter gebouw (afb. 8) opgetrokken: het ‘Zothuis’ of ‘Wezenhuis’ voor vrouwen; de voorlopers van de psychiatrische instelling Caritas Melle. Volwassen krankzinnigen werden ‘overjarige wezen’ genoemd omdat ze niet voor zichzelf konden zorgen en geen familie hadden die dat deed. Vandaar de soms wel misleidende aanduiding ‘wezenhuis’ voor deze instelling.

Zonder ook maar iets in de gaten te hebben ben je aan het einde van de Gebroeders Van De Veldestraat dus eerst over de grondvesten (afb. 9) van het ‘Zothuis voor vrouwen’ gewandeld, gefietst of gereden en daarna over de dichtgegooide vestgracht. De Gebroeders Van De Veldestraat is niet veel meer dan een eeuw oud. Ze werd in 1905 getrokken om de verbinding met het noordwesten van de stad, vooral Ekkergerem en Drongen, te verbeteren. Op die manier moest je niet meer doorheen de nog altijd nauwe doorgang van de Zandpoortstraat, waarvan bovengronds op het eerste gezicht niets meer te merken is (afb. 10). In de dwarsmuren van de bebouwing op die plek bleven wel belangrijke archeologisch gedocumenteerde kalksteensporen van de poortconstructie bewaard (zie omslagafbeelding en noot).

De poort zelf werd in 1862 afgebroken. Dank zij Auguste Van Lokeren - niet enkel de redder van de Sint-Baafsabdijruïnes - bleven er gelukkig twee tekeningen van bewaard. Ze tonen ons de stadszijde en buitenzijde, beiden verbouwd in renaissancestijl. De oorspronkelijk eenvoudige rechthoekige middeleeuwse poortconstructie kreeg aan de veldzijde een achterbouw met twee flankeertorens (zie afb. 7). In de middenpartij zien we een halsgeveltje en grote kruisvensters voorzien van frontonnetjes. De voorbouw aan de stadszijde werd eveneens versierd in renaissancestijl. Samen met nog andere aanbousels omsloten die het oude rechthoekige poortgebouw helemaal. Van buitenaf was de oudere constructie nauwelijks te zien, maar ze zat er hoogstwaarschijnlijk nog intact in. Vermoedelijk gebeurden de meeste veranderingen ten behoeve van de functie als 'zothuis'. Dat moet vooral in de tweede helft van de 17de eeuw gebeurd zijn want zowel op het panoramische gezicht op Gent van 1534 als op dat van Hondius (1641, bekend uit het werk van Sanderus) is nog de eenvoudige 'plompe' middeleeuwse poort te zien. Op het stadsgezicht van Braun en Hogenberg (1575) dat de poort weergeeft aan de veldzijde, zijn de flankeertorens herkenbaar.

Met bijzondere dank aan Mw. Andrea Van Caneghem en André Maes (DSMG, Begijnhof, Sint-Amandsberg) voor het bezorgen van de oude foto en de dienst Stadsarcheologie van Gent (M.C. Laleman en Peter Steurbaut) voor het aanmaken van een bijgewerkte versie van het plan met de archeologische bevindingen.

Noot

(Afb. 7) Zie ook cover van dit blad. Buitenaanzicht (veldzijde) van de stadspoort met vestgracht en brugje (A. Van Lokeren, Stadsarchief Gent, Atlas Goetghebuer). Vooraan links een fraai hoekgebouw van het 'Zothuis' en rechts vooraan een gebouwtje met driehoekig fronton dat later 'In de Welgezinden' werd (zie afb. 2).

De stadsversterking en de geschiedenis van die buurt staan, samen met de archeologische bevindingen in en rond een rest van de vestmuur beschreven in Laleman, M.C., Lievois, D., Raveschot, P., De stadsversterkingen bij de Zandpoort. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek. In: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 1985, jg. 9 nr. 2, p. 18-41. Daarin het hierbij gereproduceerde kaartje met de lokalisatie van de Houtlei, Zottebrugseke en vestmuur met poort en hoektoren (met welwillende toestemming overgenomen). Over de Zandpoort of Zottepoort met bespreking van de tekeningen van Van Lokeren: zie bij Geert Van Doorne, *Gent schoon geprent*, Snoeck-Ducaju, Gent, 1995, p. 130-131. De te weinig gekende veldzijde van de hier besproken vesten ziet men op het stadsgezicht van Braun en Hogenberg (1575) gereproduceerd op de schutbladen van Capiteyn, A. e.a., *Historische Atlas van Gent*, Sun, Amsterdam, s.d. Over de omvorming van dit stadsdeel in het kader van de betere verbinding van het stadscentrum met het westen, zie Deseyn, G., Westward go! In: *Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, 1992, jg. 16 nr. p. 7; Coene, A., De Raedt, M., *Kaarten van Gent / Plannen voor Gent (1534 – 2011)*, Snoeck, Gent – Kortrijk, 2011, p. 185.